

שער חמישי: הדיונים לקראת שמיטת תרמ"ט וגיבוש היתרי העבודה בשביעית

הקדמה

המציאות המורכבת שתוארה לעיל מבהירה במידה רבה את מורכבותה של סוגיית שמיטת תרמ"ט. כאמור, במאות השנים שקדמו להתיישבות החדשה נדונה מדי פעם סוגיית השמיטה ואף ניתנו היתרים ספורים לעבד את האדמה במהלך שנת השמיטה בתנאים מסוימים, בפרט באמצעות גויים. מאידך, בהעדר התיישבות חקלאית משמעותית, הצורך להקל לא היה רב ולא נוצרה מסורת הלכתית-מעשית מגובשת בעניין.

הקהילה היהודית שהתגוררה בארץ במאה ה-19 הייתה מורכבת ברובה מיהודים שדקדקו בהלכה. קיומה של התיישבות חקלאית יהודית משמעותית, לאחר מאות שנים של הפסקה, הגביר בקהילה זו ובתומכיה, כמו גם אצל חלק מן המתישבים במושבות, את הצפייה לשמירת המצוות התלויות בארץ. מצוות השמיטה נחשבת בתורה ובספרות חכמים כבעלת משקל מיוחד אף יותר משאר המצוות התלויות בארץ, והמקורות אף תולים את חורבן הארץ ואת הגלות בהפרת דיני השמיטה. ביטוי לכך ניתן בשמיטות הקודמות בחשיבות הרבה שנתנו הרב קלישר והרב גוטמכר לשמירת השמיטה במקוה ישראל, בשמיטת תרל"ה, ובתגובתם החריפה של רבני הקהילה האשכנזית בירושלים כנגד הצעתו של הרב לפידות מרייסן להקל הקלות שונות במצוות התלויות בארץ ובכללן השמיטה, כדי לעודד התיישבות בארץ של פליטים מרוסיה, בשמיטת תרמ"ב.¹

יתר על כן, בתודעתם של המתישבים הראשונים ואנשי תנועת חובבי ציון הייתה דומיננטיות גדולה להשוואה שבין תקופתם לתקופת שיבת ציון בימי הבית השני. השוואה זו, שהייתה מקובלת על חוגים רחבים, דתיים ושאינם דתיים, נבעה מן הדמיון בין התקופות במכלול של נושאים, בהם האופי הריאלי של השיבה לארץ, שהיה איטי ומדורג ומלווה במשברים; ההרכב החברתי-הכלכלי של העולים, שהיה ברובו ממעמד נמוך; ההכרח להסתייע בדיפלומטיה ובגורמים זרים; והצפייה שחרף הקשיים של 'יום קטנות' תזכה ההתיישבות להתפתחות משמעותית בעתיד. מטבע הדברים הדגישו דוברים שונים, בעלי גישות שונות, מאפיינים שונים ולעיתים מנוגדים.² אחת ההתייחסויות המורכבות הייתה למציאות הדתית של העולים בימי עזרא ונחמיה והיחס אליהם. ביטוי מובהק לכך

1. ראו לעיל בפרק רביעי ובפרק שישי. וראו עוד פרידמן, למשמעותו, עמ' 461-463.

2. ראו שביט, שיבת ציון, עמ' 359-372. וראו עוד: חמילבסקי, בין שיבת ציון, עמ' 209-226.

נתנו הנצי"ב מולוז'ין והרב מרדכי אלישברג, שראו במציאות ההיסטורית של שיתוף נושאי נשים נכריות ומחללי שבת בקבוצת עולי בבל, הצדקה לשיתוף פעולה עם משכילים לא דתיים בתנועת חובבי ציון, ומנגד הדגישו את המחוייבות שהטילו עזרא ונחמיה לשמירת המצוות בארץ.³

אחד הביטויים המשמעותיים בהשוואה זו היה יצירת מערכת מקיפה של תקנות שיסדירו את אופי החברה, בדומה לכריתת האמנה שנחתמה בימי עזרא ונחמיה. אלא שאם גורמים משכיליים יותר ראו באמנה ההיסטורית מקור השראה בלבד, לצורך ניסוח נורמות חברתיות ותרבותיות של הקהילות החדשות המתהוות בארץ, ראו חלק מהדתיים יותר, באמנה, שכללה במפורש את חשיבות שמירת המצוות בארץ, ביטוי אותנטי לאופי החברה שבימיהם.

ציפייה זו, לקיום מדוקדק של המצוות, קיבלה משמעות מיוחדת מסיבה נוספת, והיא החשש שהעלו גורמים בארץ ומחוצה לה, שההתיישבות החדשה תאפיין בחילוניות ובהפרת מצוות. אופיים החילוני של כמה ממנהיגי ומפעילי חובבי ציון, כמו גם של מעט מהמתיישבים וחלק מפקידי הברון, והפרשיות שהתעוררו בנושא זה במושבות ובפרט בגדרה ובזכרון-יעקב, ערב השמיטה, הגבירו חששות אלו. ההחמרה במצוות ככלל ובנוגע לשמיטה הראשונה המשמעותית בפרט, נתפסה אפוא כמחסום בפני הגברת ההשפעות החילוניות וכביטוי לאופי הרצוי של ההתיישבות. בכך חרג הדיון בסוגייה זו מעיסוק בשאלה הלכתית-כלכלית גרידא וכלל שיקולים רחבים יותר.

המתח בסוגייה זו, כמו גם חוסר האימון שעתיד להתגלות בין צדדים שונים בפולמוס, נבעו מסיבה נוספת. אחת המטרות המרכזיות שעמדו לנגד עיני כמה מתומכי ההתיישבות,

3. הרב מרדכי אלישברג הדגיש את ההשוואה למציאות ההיסטורית של ימי עזרא ונחמיה, בה צורפו לעולים ארצה עוברי עבירה, מתוך ביטחון ש"קדושת הארץ תחזירם למוטב ברצון ובכפייה כאשר היו סוף הדברים", ליהודים בעת הזו החפצים ביישוב הארץ "ולא נס לח היהדות בקרבם לגמרי, אז ראוי לחברם כי מצוה גוררת מצוה ובזה יתקברו לתורת ד' ודרכיה" (אלישברג, שביל הזהב, עמ' 61). בכרוז שכתב הנצי"ב עם הצטרפותו לאגודת חובבי ציון בוולוז'ין, בכסלו תרמ"ו, הוא הדגיש את החובה והמצוה לעסוק ביישוב הארץ "בכל סוגי בני ישראל", "וכמו שהיה בימי עזרא הסופר שקבץ איזה אלפים בכבל מכל סוגי בני אדם גדולי תורה ויראי ה' וגם מאותם האנשים נושאי נשים נכריות, אשר היו מורגלים בחלול שבת ולא ידעו את התורה כלל כל אלה נתקבצו והכינינו ישוב הארץ בערים עד שאח"כ נתמלאה הארץ מבניה" (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 6; אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 2), ומנגד, הדגיש בשנת תרמ"ח לד"ר פינסקר, בעניין גדרה: "הלא הדבר מושכל לכל איש בר דעת שמחויבים אנו להכריח אותם לשמור משמרת התורה, והלא כן עשה נחמיה הפחה והעמיד שומרים שלא יחללו השבת והפרישם מן הנשים הנכריות בע"כ" (ריבקינד, אגרות ציון, אגרת י; אייזנטל, שם, אגרת 11, הע' 16. וראו עוד: כתבים, 1113; אייזנטל, שם, אגרת 9). וראו כבר בדברי הרב קלישר (לעיל שער שלישי, הע' 50) על כוונתו להעמיד מפקחים על שמירת המצוות במושבות שיוקמו "כאשר עשה נחמיה ע"ה". וראו עוד: שלמון, מבוא, עמ' 17.

דתיים ושאינם דתיים, הייתה יצירת חברה יהודית חקלאית פרודוקטיבית, שתהווה הבראה ותיקון לאופי החיים היהודיים בגולה שהתבסס ברובו על מסחר, תיווך, פקידות וכדומה, כמו גם לאופי החיים העירוניים שהתפתח בארץ שהתבסס על תמיכה. מבחינה זו היוותה שאלת השמיטה מקור לחיכוך משמעותי. שיתוף הפעולה בין הגורמים השונים באגודת 'חובבי ציון' התאפשר בשל הסכמה על כך שעל המתיישבים בארץ לנהוג באורח חיים דתי, ומתוך הנחה שלשאלות הלכתיות שונות, כמו שבת או הפרשת תרומות ומעשרות, ניתן יהיה להגיע לפתרון מוסכם ומניח את הדעת. בעמדה זו גם תמך הברון רוטשילד, שעמד על כך שההתיישבות תתנהל לפי אמות מידה דתיות. אך בהשבת עבודת הקרקע לשנה שלמה ויותר לא רק שהיה בכדי לפגוע בכלכלת המושבות אלא גם בעצם האידיאל של יישוב פרודוקטיבי הנושא את עצמו. חוסר ניסיונה של ההתיישבות הקיימת ותלותה בתמיכת חובבי ציון והברון כבר הביאו לביקורות של גורמים בחובבי ציון על אופי ההתיישבות בארץ, והחשש שהעלו גורמים שונים היה ששמירת דיני השמיטה תעמיק תלות זו ותפגע בניסיון ליצור חברה יצרנית. גם גורמים דתיים סברו שבמציאות הנוכחית יש להשתדל למצוא פתרון הלכתי שיתיר את העבודה בשביעית כדי שלא תיפגע יצירתה של חברה שכזו, בפרט לאור הדעה הרווחת שחיוב השמיטה בזמן הזה אינו מן התורה, ולאור פתרונות הלכתיים שניתנו בסוגיות הלכתיות-כלכליות אחרות. לדעתם ההתנגדות להקלה בעניין נבעה מחוסר חשיבות מספק של המחמירים להתיישבות החדשה ולעתים אף בשל התנגדות לה. טענות שהעלו איכרים בחלק מן המושבות, שיש צורך שהאדמה תנוח, נתקלו בחשד שהן נובעות מהנוחות לקבל את תמיכתם של הברון וחובבי ציון במקום לעבוד וכי לעתים הן נועדו לשמש כלי במאבק בפקידות הברון. יתר על כן, חששם של גורמים דתיים בחובבי ציון היה שאי מציאת פתרון הלכתי לעבודה בשביעית, תציג את המתיישבים שלא יוכלו לעמוד באיסור כמפירי הלכה, דבר שיעמיק את ההתנגדות להתיישבות בארץ. מנגד, טענו גורמים דתיים אחרים, שהמאמץ לאפשר עבודה בשמיטה נובע מרצון לעצב חברה השוללת את שמירת השמיטה בכלל.

הפולמוס בנושא השמיטה עורר גם את המתח שהיה קיים זה מכבר בין ההתיישבות החדשה לבין מוסדות היישוב העירוני, הן בשל התחרות על מקורות המימון והן בשל כפיפות המושבות למנהיגות חובבי ציון בחו"ל, ולא למוסדות היישוב העירוני, בפרט אלו שבירושלים.

מציאות מורכבת זו עוררה ממילא, כמה שאלות כבדות:

- א. האם יש אכן צורך אמיתי להתיר את העבודה בשביעית, ועד כמה.
- ב. האם יש בסיס הלכתי מוצק להתיר עבודות שונות, אם יש בהן צורך, ואלו.

ג. מי הם בעלי הסמכות שאמורים לפסוק בסוגייה זו, ועד כמה ניתן לסמוך על כך שהם ערים לצורך החקלאי וההתיישבותי.

פרק עשירי: הסוגייה החקלאית-הכלכלית

באופן ספציפי נגע הדיון הן לעבודות הקשורות בגידולי השדה והירקות והן במטעים ויבולם, כמו גם בשאלת עבודתם של יהודים בעבודות החקלאיות השונות.

1. שאלת הנזקים הישירים והעקיפים ליבולי השדות

השאלה הראשונה והבולטת נגעה לגידולי השדה, החד-שנתיים. כאמור, הקיפו שטחי המזרע את רוב השטח המעובד, גם במושבות שהתבססו על מטעים נזרע חלק מן השטח בגידולי שדה ובירקות כהשלמה כלכלית נדרשת. המושבות לא הצליחו להתקיים רק מיבוליהן, אך ברובן היוו אלו מרכיב משמעותי בהכנסתם.⁴

מחזור הזריעה המקובל היה כאמור: שנה תבואות חורף ושנה תבואות קיץ. החלקות שנזרעו בשנת תרמ"ז בתבואות חורף היו עשויות אפוא להיזרע בשנת תרמ"ח בתבואות קיץ, ובשנת תרמ"ט בתבואות חורף. שבייתה בשנת תרמ"ט מזריעה ובפרט של תבואות חורף, הייתה עשויה אפוא לגרום נזק כלכלי משמעותי ליבולי השדה.

4. פירוט מדוקדק של רבים מהצרכים החקלאיים השונים בהקשר לסוגיית השמיטה מצוי במכתב לרבנים שכתבו חקלאים רבים מגדרה, רחובות, ואדי חנין וראשון לציון, בשנת תרנ"ה, לקראת שנת השמיטה תרנ"ו (לוי, שאלות, עמ' טו-שכא. שם הרבנים אליהם פנו לא מפורט במסמך הנ"ל, אולם ממכתב של הרב שמואל מוהליבר לאיכרים בארץ, מח' בתמוז תרנ"ה, מתברר שהוא מוען (גם) לרב מוהליבר (העתקות של המכתב פורסמו ב: החרות, א' בתמוז תר"ע (8.7.1910), עמ' 3; היהודי, כו (כ"א תמוז תר"ע), עמ' 3-4; וראו העתקה של המכתב מעותק מארכיון רחובות אצל: פרידמן, למשמעותו, עמ' 476-478 (וצ"ל ח' בתמוז במקום ח"י בתמוז); ניצני ארץ, מכתב ו, עמ' 16. וראו פרידמן, שם, עמ' 478-479; ניצני ארץ, מכתב ז, עמ' 17-18, במכתב חברי ועד המושבה רחובות לאליהו זלמן לוויין אפשטיין, פקיד המושבה בוורשה). על אף שחלו שינויים מסוימים בין שנת תרמ"ח לשנת תרנ"ה, רבים מן הפרטים יפים גם לשנת תרמ"ח ותואמים התייחסויות שעולות ממקורות הנוגעים לשנת תרמ"ח. בשנת תרנ"ה ציינו החקלאים הנ"ל כי גם רוב אלו שמגדלים גפנים, אינם יכולים להתקיים רק מגידולים אלו, "כי באמת הרוב הגדול שבנו אינם יכולים להתקיים כלל וכלל בלי זריעת תבואה וגינת ירק והמיעוט שבנו מוצאים מקור מחיתם רק בהם בלבד ואם תאסר עליהם עבודתם אז לא נשאר לפניהן ממש מקור למחיתם" (לוי, שם, עמ' שיט). מציאות זו הייתה דומיננטית אף יותר ערב שמיטת תרמ"ט.